ORTAK HAFIZA

15 Temmuz Derneği Başkanı
İsmail Hakkı Turunç

Genel Yayın Yönetmeni
Abdulkadir Başkan

Genel Yayın Koordinatörü
Kağan Şahin

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Kadir Teker

Yayıncı
15 Temmuz Müzecilik ve Yayıncılık A.Ş.

Yazışma Adresi
Kuzguncuk Mh. Kuşbakışı Cd. No:14
34674 Üsküdar İstanbul Türkiye

Görsel Yönetmen
Mehtap Gür Tunçel

Baskı-Cilt
Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık A.Ş.

Basıldığı Yer
5. Levent Mah. Mareşal Fevzi Çakmak Cad. B Blok
No:29/1/1
Eyüpsultan / İstanbul

İçindekiler

5 **Takdim**
Talip Küçükcan

8 **"Darbe" Kavramı Üzerine Notlar**
Zeynep Büşra Gürtekin, Ayşegül Komşuoğlu

32 **15 Temmuz'un Siyasî Kültürümüz Üzerindeki Etkileri**
Atilla Yayla

42 **Türkiye'de Askeri Darbeler ve Sivil Topluma Etkisi**
Ömer Çaha

64 **Türkiye'de Darbelerin Dini Hayat ve Kurumlar Üzerindeki Etkileri**
Kemal Ataman

74 **Türkiye'nin Toplumsal Yapısında Yaşanan Değişimler ve Askeri Darbelerin Rolü**
Bünyamin Uzun

92 **İş insanları-Devlet ve Siyaset İlişkilerinde Ara Rejim Restorasyonu: 1960 Darbesi Sonrasında Yaşanan Bir Değişim Öyküsü**
Haluk Alkan

106 **Arap Dünyası Türk Demokrasisine Nasıl Bakıyor?**
Tarek Cherkaoui

118 **Katkıda Bulunanlar**

Takdim

Prof. Dr. Talip Küçükcan
Genel Yayın Yönetmeni

2023 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yılını büyük bir coşku ile kutladık. Türklerin tarih sahnesinde yer almaya başladıkları tarihten itibaren çeşitli coğrafyalarda uzun ömürlü ve etkili devletler kurulduğu biliniyor. Türkler, Batılıların aksine sömürge ve kölelik düzenine her zaman karşı çıkmışlardır. Nitekim Türklerin Anadolu'ya gelerek bu toprakları Türkleştirmeleri ve müslümanlaştırmaları, Anadolu üzerinden Rumeli, Avrupa, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'ya açılmaları, bu coğrafyalarda refahı paylaşarak ve özgürlükleri kurumsallaştırarak adalet ile hüküm sürmeleri Batılı sömürgecilerin yönetim anlayışından köklü farklılıklarıyla tarihe geçmiştir. Türklerin kurduğu ancak sınırları içindeki bütün etnik, dini ve mezhebi grupları kucaklayan anlayışı ile temayüz eden Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü 600 yıllık dönemde de adalet ve hoşgörü ilkelerinden taviz verilmemesi dikkate değerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürgeci emperyalist devletlerin müdahaleleriyle dağılması ve yıkılması sonrasında işgal edilen topraklarda büyük bir hürriyet ve bağımsızlık mücadelesi neticesinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti mazlum milletler için ilham kaynağı olmuştur. Türklerin alamet-i farikası emperyalist güçlere boyun eğmemesi, sömürgeciliği kabul etmemesi ve özgürlükleri için savaşması olmuştur. Türk milleti Anadolu topraklarında verdiği kurtuluş mücadelesi ile yüzyıllarca sömürge boyunduruğu altında kalan mazlum milletlere örnek ve ilham kaynağı olmuş, onların da bağımsızlık mücadelesi başlatmalarına neden olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması büyük bir başarıdır. Bu kuruluş ve kurtuluş Türklerin, diğer milletler ve devletlerin boyunduruğu altında yaşamaya asla razı olmayacaklarının somut göstergesidir. Ancak Türkleri zapt-u rabt altına alamayan güçler çeşitli müdahale yöntemlerini kullanarak Türk devleti ve toplumunu kendi amaçları doğrultusunda şekillendirmeye yönelik toplum mühendisliği projelerinden vazgeçmemişlerdir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzyıllık geçmişine bakıldığında siyasi, ekonomik, kültürel ve askeri açılardan dış müdahalelerin hedefi haline geldiği görüyoruz.

Türkiye'deki darbeler ve darbe girişimle-

Türkiye'de Askeri Darbeler ve Sivil Topluma Etkisi

Prof. Dr. Ömer Çaha
İstanbul Ticaret Üniversitesi Öğretim Üyesi

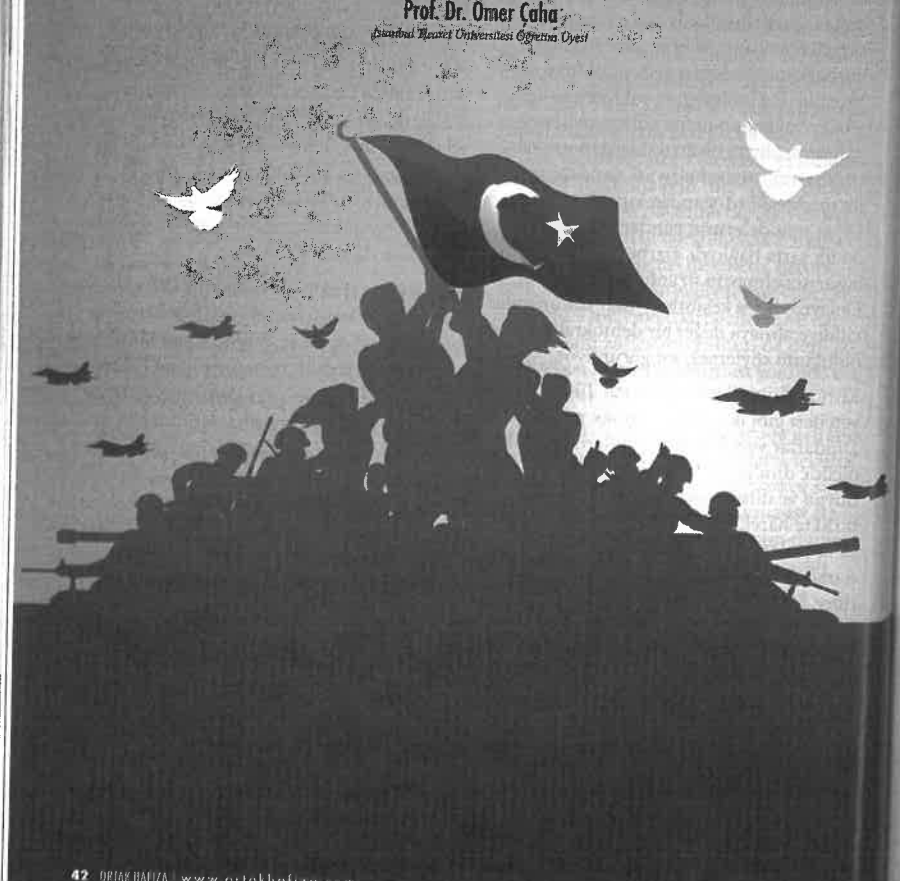

Özet

Asker, 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra siyasetin içinde aktif olarak yer alagelmiş ve takip eden müdahalelerle her defasında kendince bir siyasi yapı inşa etme çabasında olmuştur. Ne var ki, toplum tüm askeri darbelerin tersi istikametinde bir yürüyüş ortaya koymuştur. Bu durum özellikle 12 Eylül 1980 ve sonrasında gelen askeri müdahalelerde görülmüştür. Türkiye, 12 Eylül darbesinden sonra demokrasi, sivil toplum, insan hakları ve özgürlükler yönünde önemli bir zihniyet dönüşümü yaşarken, 28 Şubat sürecinden sonra da asker karşısında durabilecek önemli bir sivil toplum ortaya çıkardı. Bu sivil toplum, takip eden yıllarda askerin siyasete müdahaleleri karşısında sivil hükümetin yanında yer aldı ve her defasında sivil hükümetin başta kalmasını sağladı. 7 Nisan 2007 muhtırası ile 15 Temmuz kanlı darbe girişiminin akamete uğraması bu sivil toplum sayesinde olmuştur.

1950'den başlayarak dünyanın birçok yerinde asker yönetime el koydu. Bir yandan Soğuk Savaş döneminin başlamasıyla birlikte hızla yükselen demokrasilerin hazmedilememesi, bir yandan da post-kolonyalizm ile birlikte ulusal bağımsızlık arayışı birçok yerde askerleri yönetime taşıdı. Latin Amerika'da 1950-1980 arasındaki dönemde birkaç ülkenin dışında neredeyse tüm ülkeler askeri yönetim deneyimi yaşadı. Orta Doğu coğrafyasında bugün hâlâ iktidarı elinde tutan askeri yönetimler ortaya çıktı. Yine Afrika kıtasındaki bağımsızlık hareketleri orduların ön plana çıkmasına ve siyasete hâkim olmasına yol açtı.

Benzer bir durum 1960'tan itibaren Türkiye'de de yaşanmıştır. Türkiye'de asker, başarısız 15 Temmuz 2016 darbe girişimine kadar iki kez yönetime doğrudan el koymuş (1960, 1980), iki kez muhtıra vermek suretiyle hükümetin değişmesinde rol oynamıştır (1971, 1997). Ak Parti'nin yönetime geldiği 2002 yılından sonra asker bir kez muhtıra vermek (Nisan 2007) bir kez de doğrudan yönetime el koyma girişimiyle sivil siyasete müdahale yoluna gitmiştir. Ancak öncekilerinin aksine bu ikisinde de başarısız olmuş ve her birinden sivil hükümet güçlenerek çıkmıştır. Bu çalışma, Türkiye'de asker-siyaset ilişkisi üzerinden giderek darbelerin sivil toplum üzerindeki etkisini analiz etmeye çalışacaktır. Çalışmada öncelikle dünyada genel olarak asker-siyaset ilişkisinin bir resmi çekilecek, ardından da Türkiye'deki askeri müdahaleler ve bunun sivil toplama yansıması üzerinde durulacaktır.

Genel Hatlarıyla Asker-Sivil İlişkisi

Askeri yapılanma söz konusu olduğunda bir toplumda birbiriyle bağlantılı dört alanın varlığından söz edilebilir: Siyasi alan, iktisadi alan, toplumsal alan ve askeri alan. Özellikle kendi alanıyla sınırlı kalmayan ordular diğer üç alanda da boy gösterirler. Siyasete müdahale eden orduların genel olarak iktisadi yapıyla da bağlantısı bulunmaktadır. Bu tür ordular ya belli bir ekonomik programı hayata geçirmeye çalışırlar ya da bizzat siyasetin gücünü kullanarak kendi iktisadi teşek-

küllerine çıkar sağlama yoluna giderler. Öte yandan asker, sivil siyasete müdahalesini, toplumsal düzeyde birtakım değerlerle meşrulaştırma ihtiyacı hisseder. Bu genel olarak ya ülke güvenliği veya rejimin korunmasına olan ihtiyaç söylemi üzerinden tesis edilir. Dünyadaki askeri darbeleri dikkate alarak bir değerlendirme yapıldığında darbelerin genel olarak birkaç nedene dayandığı söylenebilir: Ülke güvenliğinin tehdit altına olması, sivil hükümetlerin krizlerin üstesinden gelememesi, ekonomik sorunların çözülememesi, iç barışın bozulması ve rejimin tehlike altına girmesi.[1] Bu tür nedenler askerin siyasete müdahalesini hem kolaylaştırmakta hem de müdahaleye meşruiyet kazandırmaktadır. Askerin siyasete müdahalesinde bu tür nedenlerin yanı sıra ordunun yapılanması ve toplumda edindiği yer de önemlidir.

Dünyadaki ordular genelde üç kategoride değerlendirilir: Profesyonel ordular, ulusal ordular ve proteryen ordular.[2] Profesyonel ordular tümüyle güvenlik konusunda uzmanlaştıkları gibi siyasi bir amaç veya emel gütmeksizin kendi işine odaklanmış ordulardır. Bu tür ordular siyasetçiyle rekabete girişmez, aksine onların yönetimi altında çalışırlar. Huntington, bir ordu profesyonelleştikçe siyasetten uzaklaştığını, kendi işine odaklandığını ve siyasilerin kontrolüne girdiğini belirtir.[3] Batı Avrupa ve Amerika orduları tipik olarak bu kategoriye girerler. Buralarda genel olarak siviller tarafından kontrol edilen profesyonel ordular gelişmiştir. Hem Amerika'da hem de Avrupa'da kurucu yasal mevzuatlar askerin sivil otoriteye bağlı olmasını öngörmüştür. Ulusal ordular, profesyonel orduların aksine siyasetle iç içe geçmiş ordulardır. Bu tür ordular siyasete karıştığı gibi siyasetçiler de ordunun işine karışırlar. Bu tür orduların toplumla güçlü ilişkileri bulunur ve güçlerini de esas olarak toplumdan alırlar. Komünist rejimlerdeki ordular bu kategoride yer alırlar. Buralarda ordular siyasetle bütünleştikleri gibi toplumsal düzeyde de gençlik örgütleri veya sivil savunma birlikleri gibi networklere sahiptirler.[4]

Sarıgil, pretoryen orduları "yağmacı" ve "popüler" olmak üzere iki kategoriye ayırır. Yağmacı pretoryen ordular siyaseti hem etkilerler hem de baskı altında tutarlar. Anayasal sisteme, rejimin yapısına, iktisadi politikalara karar veren askerdir. Asker, kendisi doğrudan iktidarda olmadığı zamanlarda sivil siyasetçileri baskı altında tutarak kendi direktifleri doğrultusunda hareket etmelerini sağlamaya çalışırlar. Bu tür ordular, toplumsal düzeyde meşruiyet aramaya ihtiyaç hissetmezler. Meşruiyetlerini kendi örgütsel güçlerinden alırlar. Çoğunlukla

[1] *Samuel P. Huntington, The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations, Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1957, ss. 88-89.*

[2] *Pretoryen ordu, senatoyu iç ve dış tehditlere karşı koruyan, ancak kendi isteklerini de senatoya dayatan Roma'daki ordu birliğinden gelmektedir.*

[3] *Huntington, The Soldier and the State, ss. 80-85. Andrew A. Szarejko, Türkiye'de askerin profesyonelleşmesinden çok sivil kurumların güçlenmesinin askerin siyaset üzerindeki etkisini kırdığını ileri sürmektedir. Bkz. Andrew A. Szarejko, "The Soldier and the Turkish State: Toward a General Theory of Civil-Military Relations", Perceptions, Cilt 19, Sayı 2, ss. 139-158, 2014.*

[4] *Zeki Sarıgil, "Civil-Military Relations Beyond Dichotomy: With Special Reference to Turkey", Turkish Studies, Cilt 12, Sayı 2, ss. 265-278, 2011.*

saldırgan karakterler taşır, insan haklarını ihlal eder ve yolsuzluklara bulaşırlar. Başta Brezilya, Arjantin, Peru ve Şili'deki ordular olmak üzere Latin Amerikan ordularının büyük bir kısmı bu özellikte ordulardır. Orta Doğu'daki ordular da genel olarak bu kategoride yer alırlar. Her ülkenin kendine özgü bir hikayesi bulunmakla birlikte Mısır, Irak ve Suriye örneklerinde olduğu gibi ordular yönetimi ele geçirdikten sonra uzun süre yönetimde kalmaktadırlar. Buralarda hem devlet hem de hükümet orduyla iç içedir. Hükümetin başı Mısır'da Cemal Abdülnasır'dan beri askerdir. Aynı şekilde Irak, Suriye ve Libya'da askeri figürler uzun süre hem devlete hem de hükümete hükmetmiştir.

Popüler pretoryen ordular da diğerleri gibi sivil siyasete karışırlar. Fakat bunlar genel olarak siyasal istikrarı sağlamak ve rejimi korumak amacıyla muhafız gibi hareket ederler. Bu tür ordular askeri bir rejim kurmaktan çok yolundan sapmış olduğunu düşündükleri siyasal sistemi düzeltme ve yoluna koyma amacı güderler. Bunlar yağmacılara göre siyasete daha sınırlı oranda müdahale ederler. Bu tür ordular için toplumsal düzeyde meşruiyet ve halk desteği son derece önemlidir. Halkın güvenini ve desteğini canlı tutmak için bu tür ordular perde arkasında kalarak siyaseti etkileme yoluna giderler. Sarıgil, Türk ordusunu

bu tarz bir orduya örnek olarak verir.[5] Genel kabul gören yaklaşıma göre Türk ordusu uzun erimli askeri bir diktatörlük ve rejim kurmaktan çok demokrasiyi ve siyaseti restore edip kısa bir zaman içinde kışlasına dönüş yapmaktadır. Ancak kışlasına dönmesine rağmen anayasal sistem ve kurumsal düzenlemeler üzerinden geliştirdiği vesayet sistemi sayesinde perde arkasından sivilleri kendi gölgesinde siyaset yapmaya mecbur bırakır.[6]

Asker-sivil ilişkisi söz konusu olduğunda Latin Amerika'daki askeri yönetimlerle veya askerin siyaset üzerindeki etkileriyle ilgili büyük bir literatür söz konusudur. Zira bu coğrafyada 1950'den 1980'lere kadar 70 civarında askeri darbe girişimi olmuştur. Genel olarak Amerika tarafından sol hükümetlere karşı desteklenen bu darbelerin büyük bir kısmı başarıyla sonuçlanmış ve uzun süren askeri diktatörlükler kurulmuştur. Arjantin'de 1970 yılında yönetimi eline alan asker bazı kesintiler bir kenara bırakılırsa 1984 yılına kadar 17 yıl, Brezilya'da 1964'ten sonra 21 yıl ve Şili'de 1973'te başlayıp 16 yıl kesintisiz iktidarda kalmıştır. Latin Amerika bölgesinde en güçlü orduların bulunduğu bu üç ülkede de askeri yönetimler döneminde çok ciddi insan hakları ihlalleri ve yolsuzluklar söz konusu oldu.

Latin Amerikan orduları genel olarak bağımsızlıktan sonra kurulmuş ordulardır. Uzun bir koloni deneyimi yaşayan Latin Amerika ülkelerinde kurtuluşun öncülüğünü genel olarak kahraman olarak kabul edilen isimler yapmıştır. Bunların büyük bir kısmı askeri gelenekten gelmeyen insanlardı. Bu tür figürlerin etrafında toplanan milis güçlerce sürdürülen bağımsızlık savaşları elde edildikten sonra bu güçler birer orduya dönüşmüştür. Milis güçlerin güçlü ve kurumlaşmış ordulara dönüşmesinde paradoksal olarak 1950'ye kadar Avrupa önemli rol oynamıştır. Ne var ki, Latin Amerika orduları İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika'nın güdümüne girmeye başladılar. Bu durum Latin Amerika'da askerin siyasete hükmetme konusunda daha hevesli oluşuna yol açmıştır. Uzun bir kültürel ve tarihsel arka plana sahip olmayış, orduyu güç kullanarak ayakta kalma psikolojisine sokmaktadır. Bu bakımdan bu tür ordular toplumsal meşruiyeti fazla önemsemezler. Ayrıca Amerika'dan alınan destek Latin Amerikan ordularına özgüven ve güç katmaktadır.[7]

Sovyetlerin çöküşü Latin Amerika'daki orduların siyasete müdahalesinde bir kırılma oluşturdu. Zira Sovyetlerin desteklediği radikal sol örgütlerin varlığı ve rejimlere karşı oluşturduğu tehditler askerin siyasete müdahalesini meşrulaştıran ve zeminini oluşturan bir yapı oluşturuyordu. Bununla birlikte, 1980'lerden sonra yaygınlaşan liberal ekonomi ve serbest piyasa ekonomileri Latin Amerika ülkelerini de etkisi altına aldı. Bunun sonucunda yaygınlaşan liberal kültür sivil yönetimlere güç katan bir kültürel ortam oluşturdu. Öte yandan buralarda askeri harcamaların kısıtlanması yoluna gidildi. Bu tür faktörler orduların siyaseti belirleyici rolünü azaltarak askerin sivillerin kontrolü altına giriş sürecine zemin hazırladı. Latin Amerika orduları bugün dış tehditlerden veya sol gerillalardan çok uyuşturucu trafiği, etnik mücadele, göç ve çevresel sorunlarla mücadele etmektedirler.[8]

Rejim ile Toplum Arasında Asker-Sivil İlişkileri

Türkiye'de askerin gücünü aldığı dört mekanizma bulunmaktadır. Birincisi siyasal kültür içinde askere ve orduya biçilen rol. Türk siyasal kültüründe ordu peygamber ocağı olarak kabul edilir. Kışla peygamber ocağı iken, asker de onun Mehmetçiğini oluşturur. Gaza ruhuyla hareket eden Osmanlı'nın bu amaca hizmet eden önemli kurumu orduydu. Ordu, Türk siyasal kültüründe hem devletle hem de milletle özdeşleşen bir kurumdur. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin devlet kurucu özelliği Mete Han'dan beri devam ede gelen bir gelenektir. Türkler siyasal kültür olarak devletin sürekliliği (Devlet Ebed Müddet) düşüncesini yüceltir ve tarihte kurdukları devletlerle gurur duyarlar. Silahlı Kuvvetler, profesyonel şekilde yapılandırılmış Yeniçeri Ocağı bir kenara bırakılacak olursa geçmişte gönüllü (gaza ruhu) günümüzde de zorunlu askerlikten dolayı toplumdan beslenir.[9] Toplumsal mobilizasyonun en yüksek olduğu kurumların başında ordu gelir. Silahlı Kuvvetlerde sisteme dahil olan bir köylü çocuğu ordunun tepe noktalarına kadar çıkma imkanına sahiptir. Türk milleti "ordu millet" olarak kabul gören bir anlayışa sahip olduğu için Silahlı Kuvvetler bazı istisnaların dışında tüm eylemlerinde toplumsal meşruiyet arayışı içinde ola gelmiştir.[10]

Türkiye'de askeri güçlü hale getiren ve istisnai bir konuma oturtan ikinci mekanizma Silahlı Kuvvetlerin İstiklal Savaşı'na öncülük ederek bir imparatorluğun yıkıntıları üzerinden bir ulus devlet kurma başarısı göstermiş olmasıdır. Türk toplumu, büyük bir imparatorluğun yıkılışının beraberinde getirdiği travmadan kurtulamamıştır. Sevr sendromu toplumsal hafızada capcanlı durmaktadır.[11] Üç kıtaya hükmeden bir imparatorluğun bakiyesi üzerinde bir ulus devlet inşa etmek ve bunu korumak asker sayesinde olmuştur. Türkiye'nin sahip olduğu jeopolitik konum da Silahlı Kuvvetlere

[5] *A.g.e, ss. 269-270.*

[6] *Frank Tachau ve Metin Heper, ordunun üç yoldan siyasete müdahale ettiğini ileri sürerler. Bunlar moderatörlük, muhafızlık ve yöneticilik şeklinde olmaktadır. Türk ordusu Atatürk döneminde yöneticilik yaparak rejimi kurarken, sonraki dönemlerde hem muhafızlık hem de gerektiğinde moderatörlük yaparak rejimi korumaya çalışmıştır. Bkz. Frank Tachau and Metin Heper, "The State, Politics, and the Military in Turkey", Comparative Politics, Cilt 16, Sayı 1, ss.. 17-33, 1983.*

[7] *Latin Amerika'da ordu-siyaset ilişkisiyle ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Brian Loveman, For La Patria: Politics and the Armed Forces in Latin America, Wilmington: Scholarly Resources, 1999.*

[8] *Wendy Hunter, State and Soldier in Latin America: Redefining the Military's Role in Argentina, Brazil and Chile, Wahsiington: United State Institute of Peace, 1996. İnternet kaynağı için bkz. https://www.usip.org/sites/default/files/pwks10.pdf (Alınma tarihi: 26 Aralık, 2023)*

[9] *Kemal H. Karpat, "The Military and Politics in Turkey, 1960-64: A Socio-Cultural Analysis of a Revolution", The American Historical Review, Cilt 75, Sayı 6, ss. 1656-58, 1970.*

[10] *Mehmet Zeki Duman, "Türkiye'de Ordu-Siyaset İlişkileri ve Askeri Darbelerin İdeolojik Kökenleri", İnsan&İnsan, Cilt 6, Sayı 20, ss 145-164, 2019*

[11] *Michelangelo Guida, "The Sèvres Syndrome and 'Komplo' Theories in the Islamist and Secular Press", Turkish Studies, C. 9, S. 1, ss. 37-52, 2008.*

önemli bir misyon yüklemektedir. Türkiye, Orta Doğu, Balkanlar, Kafkaslar ve Kuzey Afrika bölgelerinin kavşak noktasında yer alan bir ülke olarak esasında bir ana yurt olma özelliğine sahiptir. Özellikle paramparça olan Orta Doğu coğrafyasında içindeki iç çatışmalara rağmen Türkiye bir istikrar ve güven adası olarak yerini muhafaza etmektedir. Bu da toplumsal muhayyilede Türk Silahlı Kuvvetleri sayesinde olmaktadır.

Silahlı kuvvetlerin güç aldığı üçüncü bir mekanizma ise rejimi koruma misyonudur. Asker hem Cumhuriyet'in kuruluşuna öncülük etmiştir hem de onu yüklenme misyonunu üstlenmiştir.[12] Asker, ulusal güvenlikten sorumlu olduğu kadar rejimi korumaktan da sorumludur. Bunun için de milliyetçilik, devletçilik, halkçılık, Batı merkezlilik gibi değerleri içeren Kemalist bir ideolojiye sahiptir.[13] Türkiye'deki tüm askeri müdahalelerde (darbeye veya muhtıra) güvenliğin yanı sıra Atatürk devrimlerinin ve rejimin tehlikede oluşuna vurgu yapılmıştır. Bu da askeri müdahalelerin bu değerler üzerinden daima kendine meşruiyet arama ihtiyacında olduğunu göstermektedir. Mesela 1960 askeri darbe bildirisinin ilk cümlesinde "bugün demokrasinin içine düştüğü buhran ve müessif hadiseler dolayısıyla ve kardeş kavgasına meydan vermemek maksadıyla Türk Silahlı Kuvvetleri memleketin idaresini ele almıştır" ifadeleri yer almıştır.[14] Yine 12 Eylül darbe bildirisinde, "Türk Silahlı Kuvvetleri, İç Hizmet Kanununun verdiği Türkiye Cumhuriyeti'ni kollama ve koruma görevini yüce Türk Milleti adına emir ve komuta zinciri içinde ve emirle yerine getirme kararını almış ve ülke yönetimine bütünüyle el koymuştur" denmektedir.[15]

Silahlı Kuvvetlerin güç aldığı diğer bir mekanizma da askerin örgütsel yapısıdır. Silahlı Kuvvetler, katı bir disipline, belirli bir hiyerarşiye, güvenlik alanında ileri düzeyde bir profesyonelliğe, ideolojik bir eğitime, ödünsüz bir sorumluluk duygusuna, kapalı bir örgütsel yapıya, grup bilincine ve dayanışma kültürüne sahiptir. Bu özellikler, askeri siyasal sistem içinde ayrıcalıklı bir konuma getirirken, toplumsal düzeyde de kendisine güç ve meşruiyet kazandırmaktadır.[16] Türkiye'de Silahlı Kuvvetlerin en fazla güvenilen kurum olmasının temelinde ordunun bu özelliği yatmaktadır. Zira toplumsal hafızada, Silahlı Kuvvetler, ülke güvenliğini iç ve dış tehditlere karşı koruyabilecek donanıma ve güce sahiptir; her an güçlü, çevik ve dinamik bir yapıdadır.

Silahlı Kuvvetlere rejimin korunması gibi siyasi bir rol yüklenmiş olmasına rağmen yasal olarak askerin siyasetin dışında kalması öngörülmüştür. Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu'nda askerin siyasete karışması yasaklanmıştır. Bu yasaya göre, "Türk Silahlı Kuvvetleri mensupları siyasi faaliyette bulunamaz. Bundan ötürü Silahlı Kuvvetler mensuplarının "siyasi parti veya derneklere girmeleri, bunların siyasi faaliyetleri ile münasebette bulunmaları, her türlü siyasi gösteri, toplantı işlerine karışmaları ve bu maksatla nutuk ve beyanat vermeleri ve yazı yazmaları yasaktır."[17] Askerin siyasete karşı mesafeli oluşunun tarihi 1923 seçimlerine kadar gider. 1923 seçimlerine giderken Atatürk, yol arkadaşı askerlere iki üniformadan birini tercih etmelerini emretmiştir.

Atatürk'ten sonra da askerin siyasete mesafeli durması hep üstleri tarafından tavsiye edile gelmiştir. Kenan Evren, 12 Eylül'den sonra Kara Harp Okulu öğrencilerine yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: *"Sakın ola ki politikaya bulaşmayın. Biz, bugün politikanın içine atıldıysak, yurdumuzun düştüğü felaketli durumdan, her zaman olduğu gibi, milletimizi düzlüğe çıkarmak için buna mecbur kaldık. Onun için, bizim yaptığımız bu harekâtı, kendinize misal alarak sakın ola ki politikanın içine atılmayın."*[18] Hakan Şahin, emekli askerlerin anılarından hareketle askerin siyasetle ilişkisinde üç düzey tespit etmiştir. Bu düzeyler siyasete mesafeli duruş, siyaseti izleme ve siyasete müdahaledir. Asker aldığı eğitim gereği siyasete mesafeli durmak ve orduyu siyasetin dışında tutmakla yükümlüdür. Bu anlayış ile yetişir. Ancak kendisine verilmiş olan "iç ve dış güvenlikten sorumlu olma" ve "rejimi koruma" gibi görevleri söz konusudur. Sivil siyasetin bu noktalarda tökezlediğini düşündüğü anda da eyleme geçerek siyasete müdahale yoluna gider.[19]

Askeri Darbeler ve Vesayet Sisteminin İnşası

Silahlı Kuvvetler gerek Atatürk döneminde gerekse Atatürk'ten sonra 1950'lere kadar siyasetin dışında, sivil otoriteye bağlı kalmayı başarmıştır. Ne var ki, Demokrat Parti'nin 1950'de iktidara gelişiyle ve üç seçimi üst üste kazanmasıyla birlikte CHP, Silahlı Kuvvetler ve sivil bürokrasinin ittifakından oluşan bir yapı Demokratlara karşı mücadeleye girişmiştir. Zinde Kuvvetler olarak kendini tanımlayan bu yapı bir yandan üniversite öğrencilerini, bir yandan da Harbiyeli öğrencileri politize ederek bunları Demokrat Parti karşıtı mücadelede ön cepheye sürmüştür. Bu da ordunun hiyerarşik yapısını büyük ölçüde aşındırdı. Nitekim 27 Mayıs 1960'a gelindiğinde ordunun hiyerarşik yapısıyla uyuşmayan bir tarzda ordu yönetime el koydu. Albaylar Cuntası tarafından gerçekleştirilen 1960 askeri darbesi, Cumhuriyet tarihinde ilk kez sivil siyasete doğrudan müdahale olduğu gibi, askeri hiyerarşiye de bir çeşit başkaldırıdır. Bu darbe sadece

[12] *Nil, S. Satana, "Civil-Military Relations in Europe, the Middle East and Turkey", Turkish Studies, Cilt. 12, Sayı. 2, ss. 279-292, 2011.*
[13] *William Hale, Turkish Politics and the Military, London and New York: Routledge, 1994, ss. 59-87.*
[14] *Serhat Aslaner, "27 Mayıs'tan 15 Temmuz'a Metinlerle Türkiye Darbe Tarihçesi", Bilim Sanat Bülten, Sayı 91 (Mayıs-Ağustos), s. 79. İnternet kaynağı için bkz. https://bisav.org.tr/userfiles/yayinlar/makaleler/mecmua_ek_1611.pdf (Alınma tarihi: 28 Aralık, 2023).*
[15] *A.g.e., s. 80.*
[16] *Gözde Müşerref Gezgüç, "Arjantin, Brezilya, Şili ve Türkiye'de Askeri Darbeler: Karşılaştırmalı Bir İnceleme", Muğla: Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017.*
[17] *"Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu", Resmi Gazete, Sayı: 10702, tarih: 9 Ocak 1961.*
[18] *Aktaran Hakan Şahin, "Siyaset-dışılıktan Cuntacılığa: Türkiye'de Askerin Siyasetle İlişkisinde Farklı Düzeylere İlişkin Bazı Okumalar", Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, Cilt 7, Sayı 2, s. 72, 2016.*
[19] *A.g.e., s. 72.*

siyaset alanını değil, aynı zamanda askeri nizam ve düzeni de alt üst etmiştir. Darbeden sonra ordudaki toplam 255 general ve amiralin 235'inin yanı sıra 5 bin civarında subayın zorunlu olarak emekliye sevk edilmesi darbenin orduda ne denli derin bir sarsıntıya yol açtığını göstermektedir.[20]

27 Mayıs darbesi, Türkiye'de elli yıl boyunca askerin vesayetinde seyredecek bir sistem inşa etti. Darbe yönetimi, egemenliğin kullanımını öngören anayasa maddesini değiştirerek egemenliği fiili olarak kullanacak kurumlar ihdas etti. 1924 Anayasası "hakimiyet bilâ kaydü şart milletindir" dedikten sonra "Türkiye Büyük Millet Meclisi milletin yegâne ve hakikî mümessili olup Millet namına hakkı hâkimiyeti istimal eder" diyerek egemenliğin kullanımını Türkiye Büyük Millet Meclisinin uhdesine vermiştir.[21] Oysa 1961 anayasasında bu ibare, "egemenlik kayıtsız şartsız Türk milletindir; millet egemenliğini Anayasanın koyduğu esaslara göre yetkili organlar eliyle kullanır"[22] şeklinde değiştirilmiştir. Yetkili organların kim olduğu tanımlanmadığı için bundan sonraki yıllarda sivil ve askeri bürokratik zümre egemenliğin kullanım hakkına fiili olarak ortak olmuştur. Askeri cunta, askeri vesayeti tahkim etmek üzere Anayasanın yanı sıra birtakım mekanizmalar oluşturmuştur. Anaya Mahkemesi, Milli Güvenlik kurulu, Cumhuriyet Senatosu, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu, Devlet Planlama Teşkilatı, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi, Devlet Güvenlik Mahkemesi, Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu ve Milli Birlik Komitesi üyelerine ömür boyu tabii senatörlük hakkı bu mekanizmaların önde gelenleridir.[23] Askeri yönetim, kısa bir süre sonra demokrasinin önünü açmış olmasına rağmen aslında sadece Türkiye'nin siyasi yapısını değil, aynı zamanda iktisadi yapısını ve zihniyet kalıplarını da belirlemiştir. Darbeyle birlikte Türkiye Devlet Planlama Teşkilatı üzerinden planlı bir ekonomiye geçiş yapılırken, her tür bilgi ve haber de devletin tekeline alınmıştır.

27 Mayıs darbesinden sonra asker aslında sadece fiili olarak değil, resmi olarak da sistemin sahibi haline geldi. Bu aynı zamanda askerin siyasetin bir parçası haline gelerek hoşlanmadığı durumlarda siyasete müdahale etmesini gerektiren bir politik psikolojiye yol açtı. Darbeden sonraki üç yılda yaşanan siyasal istikrarsızlıklardan sonra Türkiye 1965 genel seçimleriyle yeniden Demokrat Parti çizgisindeki bir partiyle (Adalet Partisi) yoluna devam etmiş ve 1969 yılında yapılan genel seçimlere kadar istikrarlı bir hükümete kavuşmuştur. Demirel'in başbakanlık yaptığı bu dönemde Boğaziçi Köprüsü ile Keban Barajı gibi zamanın şartlarına göre dev projeler hayata geçirildi. Adalet Partisi, 1969 yılında ikinci kez yüzde 50'ye yakın bir oy oranıyla seçilince asker eften püften gerekçelerle siyasete bir kez daha müdahale etme gereği duymuştur. 1971 muhtırasının mimarı Muhsin Batur'un anıları okunduğunda gerçekten askeri muhtırayı gerektirecek ciddi bir durumun söz konusu olmadığı görülür.[24] Bu dönemde muhtıraya gerekçe oluşturan iki olay bulunmaktadır. Biri, Deniz Gezmiş ve arkadaşlarının gerçekleştirdiği öğrenci olayları, diğeri de bazı dini grupların bir araya gelerek sabah namazlarını Eyüp Sultan Camisinde topluca kılmalarıdır. 12 Mart 1971 muhtırasında, "hükümetin yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası ve sosyal ve ekonomik huzursuzluk içine soktuğu ve Atatürk'ün gösterdiği hedeften uzaklaşıldığı" ifade edilerek, Silahlı Kuvvetlerin "ümitsizliğini giderecek, Atatürkçü bir görüşle inkılapları uygulayacak inandırıcı bir hükümetin kurulmasına" vurgu yapılmıştır. Bunun olmaması durumunda da Türk Silahlı Kuvvetlerinin idareyi doğrudan doğruya üzerine alma kararlılığında olduğu belirtilmiştir.[25] Muhtıradan sonra 1973 yılındaki genel seçimlere kadar geçen iki yıllık süre içinde tam dört tane teknokrat hükümet, 73 seçiminden sonraki yedi yıllık sürede de sekiz tane hükümet kuruldu.[26] Bu da aslında askeri müdahalenin ülkeyi ne denli siyasi istikrarsızlıkla baş başa bıraktığını göstermektedir.

12 Mart müdahalesi, siyasi düzen ve istikrara hizmet edeceği yerde siyasi dengeleri alt üst ederek ve merkez sağ siyaseti zayıflatarak ülkenin 12 Eylül 1980 darbesine doğru sürüklenmesine yol açtı. Muhtıradan sonra Adalet Partisi'nin bölünmesi sağlanırken, CHP genel başkanlığı için de Bülent Ecevit'in önü açıldı. Türkiye 1973 yılındaki genel seçimlere bu tabloyla girdi. Ancak aradan geçen yedi yılda siyasi istikrarsızlık, sağ sol çatışması ve ekonomik çöküntü Türkiye'yi yönetilemez hale getirdi. Gençlik düzeyinde baş gösteren sağ ve sol ayrışması siyasi partilere de yansımış, bu da partilerin bir araya gelip temel birtakım konularda uzlaşmasını güçleştirmiştir. Bunun tipik örneğini Fahri Korutürk'ün görev süresinin bitiminden sonra partilerin bir araya gelip bir Cumhurbaşkanını seçemeyişleri oluşturmuştur. Korutürk'ün görev süresi 1980 Nisan ayının başında bitince CHP, Demirel'e verilen muhtıranın mimarı olan Havva Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur'u Cumhurbaşkanlığına aday gösterdi. Bu da sürecin takınmasına ve TBMM'nin beş aylık sürede 124 oturum gerçekleştirmesine rağmen Cumhurbaşkanı seçme başarısı gösteremeyişine yol açtı.[27] Meclis'in Cumhurbaşkanı seçemeyecek kadar ayrışması 12 Eylül darbesini yapanların elini güçlendiren bir olay olmuştur.

[20] *Türkiye Büyük Millet Meclisi, Meclis Araştırma Komisyonu Raporu: Cilt I, Ankara: TBMM Yayını, Kasım 2012, s. 272.*

[21] *Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, Teşkilâti Esasiye Kanunu, Kanun Numarası: 491, tarih: 20.4.1924. İnternet kaynağı için bkz. https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/ (Alınma tarihi: 30 Aralık, 2023)*

[22] *Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Kanun No: 334, tarih: 9. 7. 1961. İnternet kaynağı için bkz. https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/ (Alınma tarihi: 30 Aralık, 2023).*

[23] *H. Bahadır Eser, Cemal Balıacı ve Mustafa Arslan, "Türk Siyasal Sisteminde 1960 Müdahalesi ve Vesayetin Kurumsallaşması Üzerine Bir Analiz Denemesi", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 25, ss. 69-97, 2012.*

[24] *Muhsin Batur, Anılar ve Görüşler: Üç Dönemin Perde Arkası, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1985.*

[25] *Türkiye Büyük Millet Meclisi, Meclis Araştırma Komisyonu Raporu: Cilt I, s. 426.*

[26] *İki tanesi Nihat Erim, birer tane de Ferit Melen ve Naim Talu tarafından olmak üzere dört tane hükümet kurulmuştur.*

[27] *Muhammet Yıldız ve Ahmet Edi, "1980 Cumhurbaşkanlığı Seçim Süreci", Uluslararası Türkçe Edebiyat, Kültür, Eğitim Dergisi, Cilt 10, Sayı 4, ss. 1651-1658, 2021.*

12 Eylül darbesi, 12 Mart muhtırasının yol açtığı siyasi zemin ve döşediği asfalt taşları üzerinden gelmiştir. Türkiye'nin iç savaş eşiğine yuvarlanması, sivil hükümetin ekonomik krizin üstesinden gelememesi ve ülkenin yönetilemez hale gelmesinin sonucunda asker yönetime el koydu. 12 Eylül darbesi, darbe bildirisinde ifade edilen biçimiyle; "ülke bütünlüğünü korumak, milli birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek, devlet otoritesini ve varlığını yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin işlemesine mani olan sebepleri ortadan kaldırmak" amacıyla yapılmıştır.[28] Darbeyle birlikte Türkiye'ye üç yıl boyunca hükmeden askeri yönetim birkaç günlük kısa bir süre içinde iç güvenliği sağlamayı başardı. Ne var ki, üç yıllık sürede çok ciddi insan hakları ihlallerine imza attı. TBMM Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu Raporu'na göre 12 Eylül yönetimi tarafından 650 bin kişi gözaltına alınmış ve açılan davalarda 230 bin kişi yargılanmıştır.[29] Bu yargılamaların sonucunda 517 kişiye idam cezası verilmiş olup bunlardan 50 tanesinin cezası infaz edilmiştir. Aynı rapora göre 300 kişi kuşkulu bir şekilde hayatını kaybetmiştir. Binlerce kişi vatandaşlıktan çıkarılırken yine binlerce kamu görevlisi devletten ihraç edilmiştir.[30] 12 Eylül yönetimi 3 yıllık sürede sadece partileri değil, aynı zamanda binlerce derneğin ve bazı meslek kuruluşlarının kapısına da kilit vurdu ve bu mecralar üzerinde faaliyet gösteren çok sayıda kişiye siyaset yasağı getirdi. Askeri yönetim 1983 yılında bazı partileri serbest bırakmasına rağmen partilerin gençlik ve kadın kollarının kurulmasına izin vermedi.[31]

12 Eylül darbesini yapanlar Türk siyasetini dizayn edecek bir yasal temel attılar. Bunun başında 12 Eylül Anayasası gelmiştir. Bu anayasa 61 anayasasında öngörülen vesayet kurumlarına yenilerini ekleyerek vesayetçi sistemi perçinlemiştir. Bununla birlikte asker kendi ideolojisine hizmet edecek bir siyasi partinin kuruluşunu tamamladıktan sonra seçimlere izin vermiştir. Ne var ki, seçimlerin sonucunda askerin hiç de hoşnut olmayacağı liberal ve sivil toplumcu söylemiyle Türkiye'nin takip eden yıllardaki siyasi hayatını ve değerlerini köklü biçimde değiştiren Turgut Özal iktidara gelmiş oldu. Özal'ın iktidara gelişiyle Türkiye'de liberal bir zihniyet dönüşümü gerçekleşti. Bu da demokrasi, insan hakları, sivil toplum, kimlik ve özgürlük gibi değerlerin yükselişine ve giderek toplumsal düzeyde kabul görmesine zemin hazırladı. Özal 1993 yılında vefat ettiğinde Türk siyasetinde ana paradigma haline gelen düşünce, "daha çok insan, daha az devlet" anlayışı idi. Tansu Çiller, Demirel'in Özal yerine Cumhurbaşkanı seçilişinin ardından bu söylemle DYP Genel Başkanlığına geldi ve Başbakanlık koltuğuna oturdu.

1980'lerde hayata geçen liberal politikalar, özgürlüklerin, insan haklarının, sivil toplumun ve siyasal katılım imkanlarını genişletirken devletçi zihniyetin irtifa kaybetmesine yol açtı. Bu da 28 Şubat sürecinin gelmesinin temel nedenini oluşturdu. Refah Partisi'nin 1994'te yerel yönetim seçimlerinde metropolleri kazanması, bir yıl sonra da birinci parti olarak hükümete yürümesi bardağı taşıran son damla oldu. 1995 genel seçimlerinden sonra Refah Partisi ile Doğru Yol Partisi'nin ittifakıyla kurulan Refah-Yol hükümeti bir buçuk yılda birçok alanda büyük başarılara imza atmasına rağmen asker irticayı bahane ederek sivil iradeye müdahale etti. Ne var ki, 28 Şubat müdahalesi de 12 Eylül müdahalesi gibi amacına ulaşamayan bir darbe oldu. 28 Şubat post-modern darbesinin mimarlarının tanklarla ve sivil aparatlarla üzerine acımasız biçimde gittiği dini gruplar süreçten güçlenerek çıktılar. Muhafazakâr-dini eğilimdeki sivil toplum örgütleri bu süreçten sadece fiziksel ve sayısal olarak güçlenerek çıkmadı, aynı zamanda demokrasiyi, insan haklarını ve özgürlükleri içselleştiren bir siyasal kültür edinerek çıktı. Bu siyasal kültür sayesinde hem Nisan 2007 muhtırası hem de 15 Temmuz 2016 kanlı darbesi akamete uğramıştır.

1980 sonrasında gerçekleşen darbeler veya müdahaleler, askerin beklentisinin aksine sivil kültürün, sivil toplumun ve sivil iradenin güçlenmesiyle sonuçlanmıştır. Müdahalelerin yol açtığı deneyim Silahlı Kuvvetlerin profesyonel bir orduya dönüşmesinin yolunu açmıştır. Silahlı Kuvvetlerin kendi alanına çekilmesinin ve kendi görev alanına yoğunlaşmasının başarılı sonuçları Somalı, Suriye ve Libya başta olmak üzere sınır ötesindeki operasyonların yanı sıra teröre karşı gösterilen başarıda görülmüştür. Bir ordu siyasete bulaştığında hem ordu içindeki düzen, hiyerarşi ve harmoni bozulur hem de siyasi istikrar bundan büyük bir zarar görür. Aksine ordu, siyasetle arasına mesafe koyduğunda profesyonel bir karakter kazanarak işine odaklanır, bu da başarılı hale gelmesini sağlar. Böylesi bir durumda siyasal hayat istikrara kavuşur, siyaset de kendi doğal süreci içinde değişim ve dönüşümünü sağlar.[32] Türkiye'de son elli altmış yılda olanlar bu tezin canlı bir örneğini göstermektedir.

Uyumdan Reaksiyona Askeri Darbeler ve Sivil Topluma Etkisi

Sivil toplum ile demokrasi arasında birbirini besleyen karşılıklı bir ilişki bulunur. Sivil toplum, demokrasiyle birlikte varlık gösterirken demokrasinin de toplumsal ayağını oluşturur. Sivil toplumun güçlü olduğu yerlerde sivil hükümetler güç kazanır, bu da askerin

[28] *Aslaner, "27 Mayıs'tan 15 Temmuz'a Metinlerle Türkiye Darbe Tarihçesi", s. 80.*

[29] *Türkiye nüfusunun 1980'de 44 milyon olduğu dikkate alındığında 12 Eylül yönetiminin toplumun yüzde 15'e yakın bir kesimini göz altına aldığı anlaşılır.*

[30] *Türkiye Büyük Millet Meclisi, Meclis Araştırma Komisyonu Raporu, Cilt II, Ankara: TBMM Yayını, Kasım 2012, ss. 840-841.*

[31] *A.g.e., s. 844.*

[32] *Thomas C. Bruneau, vd. "Civil-Military Relations in Muslim Countries: The Cases of Egypt, Pakistan and Turkey", Journal of Defens Resources Managment, Cilt 4, Sayı 7, ss. 5-36, 2013.*

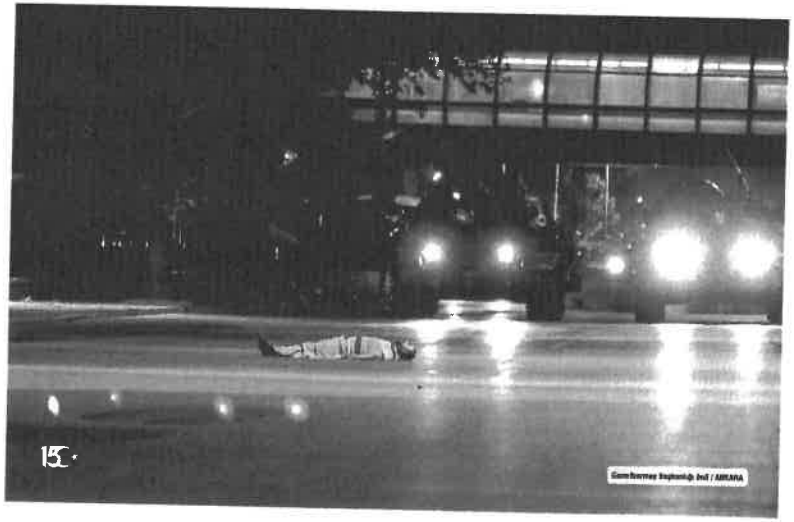

siyaset üzerindeki etkisini sınırlandırır.[33] Bunun örneklerini demokrasiye geçiş sürecindeki birçok ülkede görmekteyiz. Mısır, Suriye ve Libya gibi Arap ülkelerinin aksine Arap Baharı Tunus'ta kesintiye uğramadan ülkenin demokratik bir yapıya kavuşmasını sağladı. Bunda işçi sendikaları başta olmak üzere, sivil toplum örgütlerinin önemli bir rolü oldu. Sivil toplum örgütleri, Tunus'ta asker ile siyasiler arasında köprü işlevi görerek ve demokrasiden yana tavır alarak ülkenin demokrasiye geçişini sağladılar.[34] Gelişmiş sivil toplumun sivil yönetimlere güç kattığına ilişkin diğer bir örnek Romanya'da görülmüştür. Avrupa Birliği sürecinde Romanya'da sivil toplum ve medya gerekli reformları yapması yönünde hükümet üzerinde baskı kurdular. Bu baskıların sonucunda hükümetin yaptığı reformlar hem ülkenin Avrupa Birliği'ne girişini hızlandırdı hem de sivillerin askeri iradeyi denetlenmesinin ve onun üzerine çıkmasının yolunu açtı.[35]

Asker-sivil ilişkisi, demokrasi, insan hakları ve özgürlükler söz konusu olduğunda Türkiye'deki sivil toplum örgütleri genel olarak "Kemalist-sol", "milliyetçi-sağ", "muhafazakâr-dindar" ve "liberal-demokrat" gibi dört grupta toplanabilir. Kemalist sol örgütlerin en önemli beslenme kaynakları sendikal hareketler, diplomaya dayalı meslek örgütleri ve Kemalist çizgideki sivil toplum kuruluşlarıdır. Milliyetçi-sağ cenahtaki sivil toplum örgütleri sağda konumlanıp milliyetçilik motivasyonu ile hareket eden kuruluşları kapsamaktadır. Muhafazakâr-dindar sivil toplum örgütleri, dini değerlerle hareket eden vakıf, dernek ve sosyal hareketlerden oluşmaktadır. Liberal-demokrat çizgideki sivil toplum örgütleri ise çoğunlukla 1980 sonrasındaki kültürel değişim ve dönüşümün sonucunda ortaya çıkan, insan hakları ve özgürlükler üzerinden varlık gösteren sivil toplum kuruluşlarını bünyesinde barındırır. Bu tür kuruluşlar genel olarak liberalizmin klasik veya sol yorumlarından beslenirler.

Kemalist-sol çizgideki sivil toplum örgütleri 1960 ve 28 Şubat darbelerine açıktan açığa destek verdiler. Demokrat Parti iktidarı döneminde önemli bir üniversiteli kitle oluştu ve bunların büyük bir kısmı askerin yanında yer alarak Demokrat Parti'ye karşı mücadeleye giriştiler. Demokrat Parti'den önce Ticaret Bakanlığı'na bağlı olan ve devlet adına meslekleri kontrol eden meslek kuruluşları Demokratlar tarafından müstakil ve özerk bir yapıya kavuşturularak hükümete bağlı olmaktan çıkarıldı. Ne var ki, özellikle üniversitelerden mezun olan ve Tabipler Birliği, Barolar Birliği, Eczacılar Birliği, Mühendis ve Mimar Odaları Birliği gibi kuruluşlarda yer alan üniversite mezunu kuşaklar bu kuruluşları genel olarak askerin yanında konumlandırdılar. Aynı şekilde Demokratlar tarafından geniş haklara kavuşan işçi örgütleri askeri darbenin yanında yer aldı. 1960 darbesinden hemen sonra İstanbul'da sendikaları temsilen bir araya gelen "Onlar Grubu" olarak adlandırılan sendika başkanları "milli inkılap hareketini tasvip ettiklerini" belirterek orduya olan bağlılık ve güvenlerini bildirmişlerdir. Özellikle Türk İş bu konuda öncü bir rol üstlenmiştir. Yine basın kuruluşlarının temsilcisi niteliğindeki Gazeteciler Cemiyeti ile Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı ve Milli Türk Talebe Birliği gibi gençlik örgütleri darbeye destek vermiştir. Milli Türk Talebe Birliği, yayınladığı bildiride ordumuzun "girişmiş olduğu milli inkılap hareketini bütün gücümüzle tasvip eder, bu hususta gençliğin emirlerinize amade olduğunu bildirir hürmetlerimizi arz ederiz" demiştir.[36]

27 Mayıs darbesi, demokrasiye müdahale etmesine ve siyaset alanını askeri vesayet altında dizayn etmesine rağmen darbeden sonra siyasetin alanı genişledi ve siyasi zemin üzerinde farklı ideolojilere sahip çok sayıda parti siyaset arenasına giriş yaptı. Adalet Partisi, Yeni Türkiye Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi, Türkiye İşçi Partisi, Birlik Partisi ve ilerleyen yıllarda önce Milli Nizam sonrasında da Milli Selamet Partisi ile Türkiye siyaseti

[33] Aurel Croissant, vd., "Beyond the Fallacy of Coup-ism: Conceptualizing Civilian Control of the Military in Emerging Democracies", Democratization, Cilt 17, Sayı 5, ss. 950-975, 2010.
[34] Ayfer Erdoğan, "Tunisian Exceptionalism: The Role of Civil Society in Tunisia's Transition", Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, Cilt 45, Sayı 4, ss. 67-83, 2022.
[35] Cristiana Matei, "Romania's Transition to Democracy and the Role of the Press in Intelligence Reform", Reforming Intelligence: Obstacles to Democratic Control and Effectiveness, Der. Thomas Bruneau and Steven Boraz, Austin: University of Texas Press, 2007.

[36] Aktaran Hasan Tunç, "Türkiye'de Askeri Darbeler, Muhtıralar ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Tepkileri", Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 6, Sayı 1-2, s. 142, 1998.

yanında yer aldık-
rlanma yoluna
Eylül darbesine
ve Genel Sekreteri
asında kurulan
Sosyal Güvenlik
mıştır. Aynı şekilde
min temsilcisi olan
kaları Konfederas-
ye açıktan açığa
rmiştir: "Geçtiği-
ı bu ağır şartlarına
n ordusu, tarihi bir
ylül 1980 harekâtı
ne patronlar kulübü
D darbeye açıktan
:

sonra kurulan
ninde ideolojik
ivil toplum örgütleri
Ancak yeniden sivil
lığı 1983'ten sonra
lamasına ve siste-
Çankaya Köşkü'ne
rağmen bambaşka
ürk toplumu askerin
emokrasi Partisi'ni
nde saf dışı bıraka-
rı ve söylemleriyle
n önünü açtı. Özal,
gürlükçü söylem ve
'de ciddi bir zihni-
dönüşümüne imza
e "demokrasi", "sivil
r", "insan hakları",
ı değerler oldu ve
en çok sayıda yeni

sivil toplum örgütü kamusal alanda boy gösterdi.

1980'lerde sivil toplumun gelişmesinde üç gelişmenin önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. Birincisi, ideolojilerden arınan kamusal alanın sivil toplum için uygun bir zemine dönüşmesidir. 12 Eylül yönetiminin kamusal alanı ideolojilerden arındırmasının sonucunda sivil toplum örgütleri için boş bir alan doğdu bu da insan hakları, dini haklar, etnik haklar, özgürlükler gibi alanlarda faaliyet gösteren çok sayıda sivil toplum örgütünün ortaya çıkmasına yol açtı. İkincisi, Özal ile birlikte gelen liberal politikalardır. Özal'ın vurguladığı "din ve vicdan özgürlüğü", "düşünce ve ifade özgürlüğü", "serbest girişim özgürlüğü" iktisadi, siyasi ve dini alanda geniş bir alanın açılmasına yol açtı. Bu alan sivil toplum örgütleri için bir fırsat alanına dönüşmüş oldu.[38] 1980'lerde sivil toplumun gelişmesinde rol oynayan üçüncü bir faktör ise uluslararası ve küresel düzeydeki gelişmelerdir. Sovyet sisteminin çöküşü, bilişim teknolojideki yenilikler ve küreselleşme sürecinin yükselişi Türkiye'deki değişim ve dönüşüme dışarıdan güç kattı. İçerideki ve dışarıdaki gelişmeler en fazla muhafazakâr-dindar çizgide yer alan sivil toplum örgütleri ile liberal-demokrat çizgide yer alan sivil toplum kuruluşlarına yaradı. Bu iki çizgide gelişen sivil toplum örgütleri, ilerleyen yıllarda Türkiye'deki siyasi değerler ve siyasi yapı üzerinde belirleyici bir etki oluşturdular.

Türkiye 28 Şubat sürecine bir yandan sivil, liberal ve demokratik kültür etrafında yoğunlaşmış sivil toplum kuruluşları, bir yandan da milliyetçi ve Kemalist reflekslerle hareket eden reaksiyoner bir sivil toplum bloku ile girdi. 28 Şubat sürecinin merkezinde askerle bazı siyasi elitler yer alırken kamusal alanda da bu iki sivil toplum cephesi karşı karşıya geldi. 28 Şubat kararlarıyla birlikte Silahlı Kuvvetler içinde teşekkül eden Batı Çalışma Grubu ve ittifak ettiği kesimler muhafazakâr-dini grupların üzerine giderken, sivil toplumun ve demokrasin alanını da daraltmıştır. Bu da sadece muhafazakâr-dindar çizgideki sivil toplum örgütlerinin değil, aynı zamanda liberal-demokrat çizgideki sivil toplum örgütlerinin de sürecin karşısında yer almasına yol açtı. Bu süreçte klasik ve sol liberal aydınlar da muhafazakâr-dindar aydınların ve sivil toplum kuruluşlarının yanında yer alarak askeri müdahalenin karşısına dikildiler.

28 Şubat 1997 tarihinde toplanan Milli Güvenlik Kurulu saatler süren toplantının ardından şu kararları aldı: Laikliğin korunması için yasaların titizlikle uygulanması, tarikatlara bağlı özel yurt ve okulların Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilmesi, zorunlu eğitimin kesintisiz sekiz yıla çıkarılması, tarikatların faaliyetlerine son verilmesi, irtica nedeniyle ordudan atılan personelin başka yerlerde istihdamının engellenmesi, devrim kanunlarının ve kılık kıyafet kanunlarının uygulanması. Anayasa'nın o zamanki amir hükmüne göre Milli Güvenlik

[38] *Nilüfer Göle, "Toward an Autonomization of Politics and Civil Society in Turkey", Politics in the Third Turkish Republic, Der. Metin Heper ve Ahmet Evin, Boulder: Westview Press, 1994.*

tmiştir. 28 Şubat
ı Kemalist-sol
lum kuruluşla-
stek vermiş ve
zalaması yönünde
ürriyet, Milliyet,
ısının lokomotif
n kuruluşları da
kümete karşı MGK
er alarak hükümet
ır.

toplum içinden
müdahaleye karşı
ıiştir. Muhafa-
ki sivil toplum
tin yanında yer
rına ve bu sü-
arşı dik durmuş
adele etmiştir.
um-Der, MÜSİAD
plum kuruluşla-
liğindeki Türkiye
akfı, sivil hüküme-
kalmamış mey-
rotesto etmiştir.
MGK Kararlarını
omitesine karşı
s sorununun laik-
in tehdit altında
ederek Demokrasi
ıştur. Hak-İş 5
ıklamada şunları

in, demokrasiye
rasinin üzerindeki
yıpları ve vesayet-

leri reddetmek gibi temel ve ilkesel işlevlere sorumlulukla sahip olmaları gerekirken; antidemokratik dayatmalara, darbe çağrılarına ve muhtıra tehditlerine çanak tutmak, destek olmak, yüreklendirmek ve bilinç altında meşruiyet kazandırmak gibi bir işlevi olamaz."[41]

Muhafazakâr-dindar eğilimdeki sivil toplum örgütleri 28 Şubat kararlarına karşı çok sayıda protesto eylemleri gerçekleştirdiler. Bunların içinde Sultanahmet Mitingi, Beyaz Yürüyüş, El Ele İnsan Zinciri ve Beyazıt Meydanı'ndaki protesto eylemleri dikkat çekenlerdir. 11 Mayıs 1997 tarihinde gerçekleştirilen Sultanahmet Mitingine siyasilerin yanı sıra Birlik Vakfı, ESAM, ESAV, Ensar Vakfı, Gökkuşağı Kadın Platformu, Hak-İş Sendikası, Hekimler Birliği Vakfı, Hukukçular Birliği Vakfı, MGV, MÜSİAD, ODTÜ Mezunları Birliği Vakfı, Türk Ocakları Kültür ve Eğitim Vakfı, Türkiye Yazarlar Birliği ve Gönüllü Teşekküller Vakfına bağlı veya bağımsız hareket eden yüzlerce sivil toplum örgütü katılmıştır.[42] Bu, İstanbul'un işgaline karşı gerçekleştirilen mitingten sonra Cumhuriyet tarihinde Sultanahmet Meydanı'nda gerçekleştirilen ve yüzbinlerce insanın katıldığı en büyük miting olmuştur. Yine 11 Ekim 1998 tarihinde sivil toplum örgütleri tarafından organize edilen "İnanca Saygı ve Düşünce Özgürlüğü İçin El Ele" insan zincirine üç milyon insan katılmış, Edirne'den Kars'a kadar el ele tutuşarak süreci protesto etmiştir. 2 Haziran 1998 tarihinde İstanbul'dan başlayarak Ankara'ya beyaz önlükleriyle yürüyen 60 tıp fakültesi öğrencisi, yol üzerindeki şehirlerde büyük coşkularla karşılanmıştır. Bu eylem başörtüsü yasağına karşı mücadelenin ve halkın bu mücadeleye verdiği desteğin sembolü haline gelmiştir. 1998 yılı ortalarında Beyazıt Meyda'nında günlerce süren oturma eylemleri, feminist ve sol gruplar dahil olmak üzere toplumun büyük bir kesiminden destek gördü.

Liberal-demokrat çizgide yer alan bazı sivil toplum kuruluşları (Liberal Düşünce Topluluğu, İnsan Hakları Derneği gibi) ve aydınlar da demokrasiye sahip çıkarak 28 Şubat sürecinin karşısında dururken, bazıları sessiz kalmayı tercih ettiler. Yine milliyetçi-sağ çizgide yer alan sivil toplum örgütlerinin bir kısmı sessiz kalırken, muhafazakâr-dini karakteri ağır basanlar 28 Şubat sürecinin karşısında yer aldı. Büyük Birlik Partisi ve çizgisindeki Alperen ve Nizami Alem Ocakları 28 Şubat sürecine karşı mücadele ederken, MHP ve çizgisindeki Ülkü Ocakları veya benzeri kuruluşlar sessiz kalmayı yeğlediler.

Başbakan Erbakan, gelen baskılara daha fazla dayanamayarak 5 Mart 1997 tarihinde MGK kararlarına imza atmak zorunda kaldı. Erbakan, kararları imzaladıktan sonra sonra bu kez de hükümeti devirmek üzere koalisyon ortağı Doğru Yol Partisi'nden bazı bakanların ve milletvekillerinin istifası sağlandı. İki bakanın ve çok sayıda milletvekilinin

[41] *Tunç, "Türkiye'de Askeri Darbeler, Muhtıralar ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Tepkileri", s. 161.*
[42] *A.g.e., s. 162.*

DYP'den ayrılması üzerine Erbakan, 18 Haziran 1997 tarihinde Başbakanlıktan istifa etti. Erbakan istifasını Demirel'e sunarken, Tansu Çiller'in hükümeti kurması durumunda güven oyuna yetecek kadar iki partiden milletvekilinin imzasını da takdim etti. Ancak Demirel, hükümeti kurma görevini Tansu Çiller yerine Anavatan Partisi Genel Başkanı Mesut Yılmaz'a verdi. Mesut Yılmaz Başbakanlığında kurulan Anasol-D hükümeti MGK kararlarını birer birer yürürlüğe soktu. Asker, hükümetin kurulmasının ardından İçişleri Bakanlığı ile "Emniyet, Asayış, Yardımlaşma" (EMASYA) adında bir protokol imzalayarak sivil bürokrasiyi, belediyeleri ve üniversiteleri kontrolü altına aldı.

18 Nisan 1999'da gerçekleşecek olan genel seçimlere kadar yoğun insan hakları ihlallerinin yanı sıra hükümet krizlerine ve yolsuzluklara imza atıldı. Bu süreçte rektörler, belediye başkanları, öğretim üyeleri, bürokratlar ve öğretmenler fişlenerek haklarında kovuşturmalar başlatıldı. Başörtüsüne karşı büyük bir sürek avı yürütüldü. Sadece kamu kurumlarında veya üniversitelerde değil, özel ehliyet kurslarında dahi başörtüsü yasaklandı. Öte yandan bu süreçte yolsuzluklar had safhaya çıktı. Özellikle bankaların içinin boşaltılmasıyla ilgili skandalların ortaya çıkmasının ardından CHP hükümetten desteğini çekti. Böylece Anasol-D hükümeti bir buçuk yılın ardından 11 Ocak 1999'da yıkılarak Türkiye derin bir hükümet krizine sürüklendi. Anasol-D hükümetinin düşmesinden sonra Demirel, teknokrat bir hükümet kurmak üzere eski Doğru Yol Partisi milletvekili Yalım Erez'e görev verdi. Bunun üzerine Tansu Çiller azınlık hükümeti kurması durumunda DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit'e dışarıdan destek vereceğini açıklayarak teknokrat bir hükümetin kurulmasını önlemiş oldu. Böylece yüzde 14 düzeyinde oyu olan DSP tek başına ülke yönetimini üstlenmiş oldu.

18 Nisan 1999 genel seçimleri sonrasında üç partiden oluşan (DSP, MHP, ANAP) koalisyon hükümeti aslında 28 Şubat sürecinin bir ürünü olarak teşekkül etti. Ne var ki, hükümetin kuruluşundan birkaç ay sonra yaşanan Marmara depremi esnasında gösterilen zafiyet ve ardından gelen ekonomik krizler Türkiye'yi tam anlamıyla bir uçuruma sürükledi. Bu da 28 Şubat sürecine destek veren sivil toplum kuruluşlarında bir hayal kırıklığı, yenilgi ve mahçubiyet duygusuna yol açtı. Bazı sivil toplum kuruluşları bu duygunun ezikliği altında saf değiştirmek zorunda kaldılar. Bunlardan biri Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği oldu. TOBB'daki yönetim değişikliğinden sonra yeni yönetim demokrasiden yana açık pozisyon aldı ve Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girişi için mücadele etti. TOBB, 1999 Helsinki zirvesinde Türkiye'nin önüne konan ev ödevinin gerçekleştirilmesi için yoğun çaba içinde oldu. 1999 Helsinki Zirvesi'nde alınan karara göre Türkiye'ye adaylık statüsü verilmesi için Türkiye'nin Ağustos 2002 tarihine kadar Kopenhag ve Maastricht kriterleriyle ilgili düzenlemeleri yapması gerekiyordu. Bu düzenlemelerin içinde idam cezasının kaldırılması ve yerel dillerde yayın yapma özgürlüğünün sağlanması da vardı. Abdullahn Öcalan'ın idam dosyası Meclis'in gündeminde beklediği için MHP bu konuda hazırlanan paketlerin Meclis'ten geçirilmesi konusunda çekimser davrandı.

Türkiye Avrupa Birliği yolunda yapılması gereken reformlarla ilgili tartışmaların gölgesinde Haziran 2002 tarihine geldiğinde liberal-sol ve muhafazakâr-dindar çizgideki sivil toplum örgütleri pozisyon alarak hükümeti ev ödevini yerine getirmek üzere baskılama faaliyetlerne giriştiler. TOBB öncülüğünde Ankara'da bir araya gelen 174 sivil toplum kuruluşu, "Türkiye'nin Avrupa Birliği'nden başka seçeneğinin bulunmadığını" belirterek hükümetin her tür kaygıyı bir kenara bırakarak Meclis gündeminde bekleyen reform paketlerini onaylaması çağrısında bulundu. Öte yandan liberal-demokrat çizgideki aydınlar Türkiye Büyük Millet Meclisinin önüne her gün bir saat geri atan dev boyutlarda bir saat koyarak milletvekilleri üzerinde baskı kurma yoluna gittiler. Medyanın da sivil toplum örgütlerine destek vermesi üzerine hükümet daha fazla dayanamadı ve reform paketlerinin Meclisten geçmesine onay verdi. Bu da MHP'nin birkaç ay sonra gerçekleşen Kasım 2002 seçimlerinde barajın altına düşerek Meclis'in dışında kalmasına yol açtı.[43]

Kasım 2002 seçimleri, 28 Şubat sürecini fiili olarak sona erdirmiştir. Seçimlerin sonucunda iktidara gelen Ak Parti, arkasına Avrupa Birliği rüzgarını da alarak Türkiye'yi yeniden demokrasi kulvarına oturttu. Ak Parti'nin iktidara gelişiyle birlikte 28 Şubat'ı gerçekleştiren asker 12 Eylül'de olduğu gibi yeniden kaybetti. Ak Parti'nin iktidar süreci, 1980'lerdeki ANAP'ın iktidar sürecine benzer biçimde sivil bir bilinç, kültür ve inisiyatifin genişlemesine hizmet etti. 2000'li yıllarda sivil hükümeti Silahlı Kuvvetlere karşı güçlü kılan adımlar birkaç maddede özetlenebilir. Bu adımlar aynı zamanda sivil topluma da güç katmıştır.

Öncelikle askerin yetki ve görev alanına ilişkin birtakım düzenlemeler yapıldı. EMASYA protokolünün kaldırılması; İç Hizmetler Kanunu,Yüksek Askeri Şura ve Milli Güvenlik Kurulu'nun görev ve yapısındaki değişiklikler; askerin sivil mahkemelerde yargılanmasına imkan sağlayan Anayasal düzenleme; ve Genel Kurmay Başkanlığının Milli Savunma Bakanlığına bağlanması gibi adımlar sivil hükümetin elini güçlendirirken askeri kendi alanına çekmiştir.[44] 2010 Anayasa referandumunda askerin sivil mahkemelerde yargılanmasına onay çıkınca hem 12 Eyül hem de 28 Şubat darbesini gerçekleştiren komutanlar yargılanmış ve bir kısmı hapis cesasına çarptırılmıştır. 12 Eylül darbesinin başmimarı Kenan Evren'nin yanı sıra 28 Şubat sürecinin mimarı olan Genel Kurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı ve Çevik Bir, Çetin

[43] *E. Fuat Keyman and Ziya Öniş, "Helsinki, Copenhagen and Beyond: Challenges to the New Europe and the Turkish State", Turkey and European Integration: Accession Prospects and Issues, Der. Mehmet Uğur ve Nergis Canefe, London and New York: Routledge, 2004, ss. 173-193*

[44] *Paul E. Lenze JR., Civil-Military Relations in the Islamic World, New York and London: Lexington Books, 2016, ss. 175-176.*

Doğan, Erol Özkasnak gibi dönemin hayatta olan kudretli isimleri mahkeme önünde hesap verdiler. 103 askerin yargılandığı davada 76 kişiye tutuklama kararı çıktı. Böylece 12 Eylül ve 28 Şubat darbecileri sivil mahkemelerde hüküm giymiş oldular. Bunların bir kısmı hapse girerken bir kısmı da yaş haddinden dolayı cezalarını dışarıda gözlem altında çektiler.

2000'li yıllarda sivil hükümeti asker karşısında güçlü kılan ikinci husus toplumsal düzeyde gelişmiş olan sivil bilinç ve kültürdür. 28 Şubat süreci herkes için önemli derslerin çıkarılmasını sağladı. Askerin siyasete müdahalesinin toplumda ne denli iktisadi, siyasi ve ahlaki sarsıntılara yol açtığını herkes deneyimleyerek öğrenmiş oldu. Bununla birlikte Ak Parti hükümetinin getirdiği özgürlüklerin hiç de rejimi yıkmadığını aksine güçlendirdiğini herkes görmüş oldu. Başörtüsü sorununun çözülmesi rejime zarar vermedi, aksine toplumsal barışın tesisinde büyük rol oynadı. CHP başta olmak üzere seküler kesimlerin başörtüsü karşısında değişen tutumları hem bir mahcubiyetin hem de ders çıkarılmışlığın tescilidir.[45] Ak Parti hükümetlerinin bu konuda Türkiye'deki seküler kesimlere önemli bir ders verdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Öte yandan demokrasi ve özgürlüğün iktisadi kalkınmaya olan etkisini Türkiye Ak Parti'nin ilk on yıllık iktidarı döneminde görmüş oldu. Kısaca 28 Şubat sürecinden sonraki dönemde Türkiye'de askeri müdahaleden çıkarılan dersler ve toplumsal düzeyde gelişen sivil ve demokratik kültür sivil hükümetlerden yana güçlü bir sosyolojik destek oluşturmuştur. Bu desteğin ne denli hayati ve önemli olduğu 15 Temmuz gecesinde görüldü.

Sivil hükümetleri 2000'li yıllarda güçlü kılan diğer bir faktör de başta Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere Ak Parti yöneticilerinin askere karşı cesur ve dik duruşudur. Bu duruş askeri kendi alanına iterken sivil iradenin de sürekliliğini sağlamıştır. Bunun tipik örneği 2007 internet muhtırası ile 15 Temmuz darbe girişimi esnasında görüldü. 1971 yılında 12 Mart muhtırası karşısında Başbakan Süleyman Demirel istifa ederek teknokratik bir hükümetin kurulmasının yolunu açmıştı. Oysa Erdoğan, 7 Nisan muhtırası karşısında erken seçim kararı alarak meseleyi halka götürdü. Toplumun yarısı Erdoğan'a destek vererek onun arkasında durdu. Erdğoan böylece hem halk nezdinde güven tazelemiş oldu hem de toplumun desteğini arkasına alarak yoluna devam etti. Erdoğan aynı cesur ve kararlı duruşu 15 Temmuz gecesinde de gösterdi. Kendisi de meydana inen Erdoğan'ın çağrısıyla milyonlarca insan meydanlara inerek ve tankların önüne atılarak kanlı bir darbe girişimini akamete uğrattı.

Kısaca, Türkiye'deki askeri darbelerin sivil toplum üzerindeki etkisi Firavun ile Musa arasındaki hikayeye benzemektedir. Firavun, o yıl doğan bir erkek çocuğunun kendi sonunu getireceğini rüyasında görür. Bunun üzerine o yıl doğan tüm erkek çocuklarını öldürme emri verir ve öldürtür. Musa'yı yeni doğuran annesi onu ölümden kurtarmak için bir sepetin içinde Nil nehrine bırakır. Musa, Fravun'un eşi tarafından bulunarak saraya alınır. Firavun'un sarayında büyüyen Musa sonuçta Firavun'un sonunu getirir. Musa, kavmini alarak Mısır'dan ayrılınca onun peşine düşen Firavun ve adamları Kızıldeniz'de boğularak yok olurlar. Türkiye'deki askeri darbeler her defasında toplumu kendi ideolojisi doğrultusunda şekillendirerek sivil toplum ve demokrasi alanını daraltma yoluna gitmiştir. Ancak her askeri darbeden sonra toplum ve onun bağrından çıkan sivil toplum daha da güçlenmiştir. Son elli yılda gerçekleşen askeri müdahalelerden sonra sivil toplum öylesine güçlenmiştir ki, 15 Temmuz akşamında halkın üzerine salınan tankları durdura ve bu tankların yüzünü darbeyi yapanların üzerine çevirme başarısını göstermiştir.

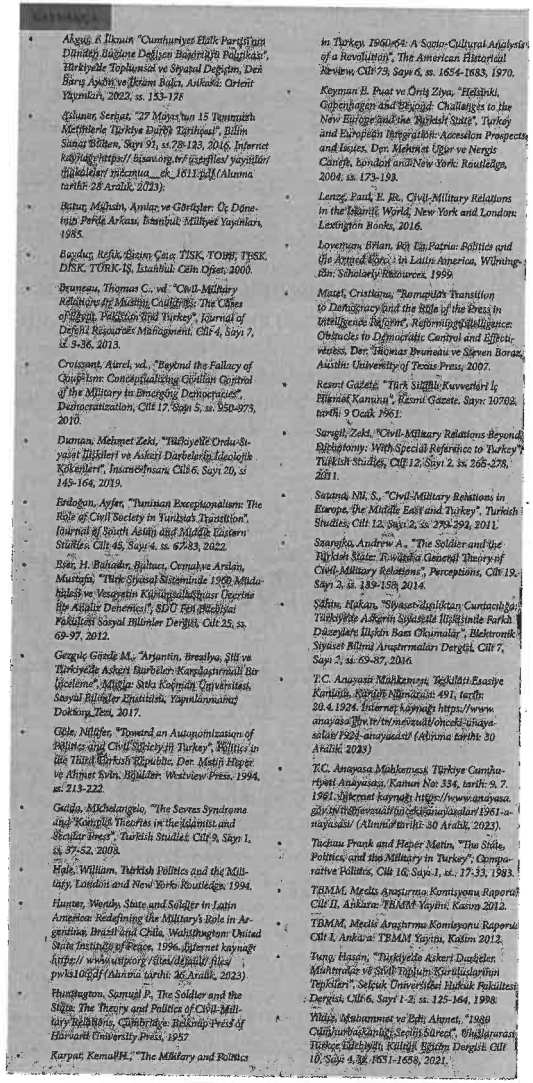

[45] *Fatma İlknur Akgül, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin Dünden Bugüne Değişen Başörtüsü Politikası", Türkiye'de Toplumsal ve Siyasal Değişim, Der. Barış Aydın ve İkram Balcı, Ankara: Orient Yayınları, 2022, ss. 153-178*